

Δημήτρης Ν. Σαραντάκος
*Η σημασία της μεταβολής στον τρόπο παραγωγής
και οι συνέπειές της*

Στο 22ο και εξαιρετικά ενδιαφέρον τεύχος της *Ουτοπίας*, το αφιερωμένο στις προοπτικές του μαρξισμού σήμερα, και ειδικότερα στο προλογικό «Σημείωμα του εκδότη», μπαίνουν ορισμένα θεωρητικά ερωτήματα που, κατά τον εκδότη, πρέπει να απαντηθούν, όπως:

- Τι ήταν ο υπαρκτός σοσιαλισμός που κατέρρευσε;
- Ως ποιο βαθμό ήταν αναπόφευκτη η κατάρρευση αυτή;
- Τι εννοούμε όταν λέμε σοσιαλισμός; Πώς θα μεταβληθούν οι σχέσεις στο πεδίο της

οικονομίας;

Η άποψή μου είναι ότι, για να έχουμε πληρέστερη εικόνα των προοπτικών που ανοίγονται μπροστά μας στον επόμενο αιώνα, τα ερωτήματα αυτά πρέπει να συμπληρωθούν και με τα ακόλουθα:

1. Αναφορικά με τον τρόπο παραγωγής και τη σημασία του:

- Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη μεταβολή του τρόπου παραγωγής και στη μεταβολή του κοινωνικού συστήματος;
- Βρισκόμαστε σήμερα σε διαδικασία αλλαγής του τρόπου παραγωγής;
- Ποια είναι πραγματικά επαναστατική μεταβολή; Η κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από μια τάξη ή η μεταβολή στον τρόπο παραγωγής;
- Μετά την επικράτηση των Μπολσεβίκων εγκαινιάστηκε κάποιος «σοσιαλιστικός» τρόπος παραγωγής;

Ο Δημήτρης Ν. Σαραντάκος είναι χημικός μηχανικός και συγγραφέας

2. Αναφορικά με την εργατική τάξη και το ρόλο της:

— Πόσες φορές έχουν ως τώρα εξαφανιστεί οι κύριες ανταγωνιζόμενες τάξεις που πρωταγωνιστούσαν σε μια ορισμένη κοινωνική δομή;

— Είμαστε σήμερα μάρτυρες μιας τρίτης επανάληψης της διαδικασίας κατά την οποία εξαφανίζονται οι κύριες ανταγωνιζόμενες τάξεις;

— Οι καταπιεζόμενες και υφιστάμενες την εκμετάλλευση τάξεις είναι επαναστατικές;

— Είναι επαναστατική η εργατική τάξη;

— Ποια η σημασία της κατοχής των παραγωγικών μέσων από μια τάξη;

— Κοινωνικές μεταβολές που από την πορεία των πολιτικών εξελίξεων αποδεικνύονται αντιστρεπτικές μπορεί να θεωρηθούν επαναστατικές;

Προκαλεί εντύπωση το ότι σε κανένα από τα εμπεριστατωμένα και υψηλού επιπέδου άρθρα που αποτελούν το αφιέρωμα δεν εξετάζεται η σημασία του τρόπου παραγωγής και τα αποτελέσματα που έχει η αλλαγή του τρόπου παραγωγής στην κοινωνική δομή.

Αναφορικά με τον τρόπο παραγωγής

Κάθε τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από τη σύνδεση και αλληλεπίδραση που υφίσταται ανάμεσα στα χρησιμοποιούμενα *παραγωγικά μέσα*, στις διαθέσιμες *παραγωγικές δυνάμεις* και τις επικρατούσες *παραγωγικές σχέσεις*. Για να θυμηθούμε τον Μαρξ, *τρόπος παραγωγής είναι ο ειδικός τρόπος με τον οποίο συνδέονται οι εργαζόμενοι με τα παραγωγικά μέσα και με τον οποίο παράγεται η υπεραξία*.

Κάθε τρόπος παραγωγής αντιστοιχεί σε ορισμένη μορφή κοινωνικής συγκρότησης, με συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις και στρώματα, άλλες να κυριαρχούν και άλλες να υφίστανται την εκμετάλλευση.

Στην ιστορία της ανθρωπότητας έχει αλλάξει πολλές φορές ο τρόπος παραγωγής. Κατά την αρχαιότητα, στη μεν Ευρώπη επικρατούσε ο *δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, που πήρε την κλασική μορφή του στα χρόνια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, σε ολόκληρο δε τον υπόλοιπο πλανήτη ο *ασιατικός τρόπος παραγωγής*, που εξακολούθησε να υφίσταται σε πολλές χώρες και κατά το Μεσαίωνα, όταν στην Ευρώπη αναπτύχθηκε ο *φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής*. Από το 17ο αιώνα εμφανίζεται, αρχικά στη Δυτική Ευρώπη, ο *καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής*, που κατά το 19ο και τον 20ό αιώνα επεκτάθηκε σε ολόκληρο τον πλανήτη.

Κάθε νέος τρόπος παραγωγής κυφορείται ενώ ισχύει ακόμη ο προηγούμενος για μεγάλο χρονικό διάστημα. Συχνά οι συντελούμενες μεταβολές, παρά τον κεφαλαιώδη χαρακτήρα τους, δε γίνονται αμέσως αντιληπτές. Το ορατό αποτέλεσμα της μακρόχρονης αυτής διαδικασίας κατά την οποία μεταβάλλεται ο τρόπος παραγωγής είναι η εμφάνιση νέων τάξεων και η ριζική, επαναστατική αλλαγή της κοινωνίας. Οι περίοδοι αυτής της διαδικασίας κατά την οποία μεταβάλλεται ο τρόπος παραγωγής είναι μεταβατικές περίοδοι που διαρκούν πολύ, μονολότι είναι σαφής μια προϊούσα επιτάχυνση των διαδικασιών στο πέρασμα της ιστορίας.

Στις μέρες μας εκτυλίσσεται μια αληθινή επανάσταση στον τρόπο παραγωγής: *Η επι-*

στημονικο-τεχνική επανάσταση. Η γνώση και η πληροφορία έγιναν παραγωγικές δυνάμεις. Τα ρομπότ και οι αυτοματισμοί μπαίνουν ορμητικά στη ζωή μας, περιορίζοντας τα εργατικά χέρια. Η ανεργία και η υποαπασχόληση που παρατηρούνται στις μέρες μας και δε συνδέονται με τη μείωση της βιομηχανικής παραγωγής, ούτε οφείλονται σε οικονομική καχεξία, είναι το πρώτο και το πιο ορατό αποτέλεσμα της βαθμιαίας αλλαγής στον τρόπο παραγωγής. Ουσιαστικά η ανθρωπότητα έχει μπει σε νέα περίοδο της ιστορίας της, κατά την οποία η εργασία δε θα παίζει τον κεφαλαιώδη ρόλο που έπαιζε ως τώρα.

Πάντοτε στο παρελθόν η ανάπτυξη ενός νέου τρόπου παραγωγής συνοδεύτηκε από την εμφάνιση νέων τάξεων και αργά ή γρήγορα οδήγησε σε ριζικές και μη αναστρέψιμες κοινωνικές αλλαγές, κατά τις οποίες ορισμένες τάξεις συρρικνώνονται ή και εξαφανίζονται, ενώ εμφανίζονται καινούργιες —πράγμα που είχαν πρώτοι επισημάνει ο Μαρξ και ο Ένγκελς¹. Η πρώτη παράγραφος του πρώτου κεφαλαίου του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* αρχίζει με την περίφημη φράση «*όλη η μέχρι σήμερα ιστορία είναι ιστορία της πάλης των τάξεων*», αλλά τελειώνει με μια άλλη (που κατά κανόνα δεν έτυχε ως τώρα της δέουσας προσοχής): «*και ο αγώνας αυτός τελειώνει πάντα είτε με την επικράτηση της μιας τάξης και τη ριζική αναμόρφωση της κοινωνίας είτε με την αμοιβαία εξαφάνιση και των δύο αντιμαχόμενων τάξεων*».

Έως τώρα στην ιστορία της ανθρωπότητας η αμοιβαία εξαφάνιση των ανταγωνιζόμενων τάξεων έχει συμβεί δύο φορές και πάντα μετά την εμφάνιση νέων τρόπων παραγωγής. Κατά την άποψή μου, στις μέρες μας η διαδικασία αυτή επαναλαμβάνεται για τρίτη φορά.

Πολύ σύντομα η παραγωγή και οι υπηρεσίες θα γίνονται είτε από μικρές, οικογενειακού ή συνεταιριστικού τύπου μονάδες είτε σε μεγάλα εργοστάσια, που όμως θα λειτουργούν με εκατοντάδες ρομπότ υπό την επίβλεψη μιας χούφτας ειδικών. Ορισμένες λειτουργίες που σήμερα γίνονται σε τεράστια κτίρια γραφείων όπου απασχολούνται εκατοντάδες εργαζόμενοι θα μεταφερθούν στις κατοικίες αυτών των εργαζομένων. Όλες αυτές οι προβλέψεις που σε ορισμένους φαίνονται σενάρια επιστημονικής φαντασίας σε λίγες δεκαετίες θα αποτελούν καθημερινή ρουτίνα².

Η αλλαγή στον τρόπο παραγωγής θα οδηγήσει αργά ή γρήγορα σε ριζικές κοινωνικές αλλαγές. Οι δυο κύριες αντιμαχόμενες τάξεις, οι καπιταλιστές και οι εργάτες, θα εξαφανιστούν και στη θέση τους θα εμφανιστούν άλλες, ορισμένες από τις οποίες υπάρχουν σήμερα εν σπέρματι. Θα έχουμε δηλαδή για τρίτη φορά και σε πολύ πιο υψηλό επίπεδο επανάληψη του φαινομένου της αμοιβαίας εξαφάνισης των αντιμαχόμενων τάξεων και την εμφάνιση μιας νέας άρχουσας τάξης, που μπορούμε δοκιμαστικά να την ονομάσουμε *τεχνοκρατική*.

Στο σημείο αυτό προβάλλονται δυο σοβαρές αντιρρήσεις:

α) Τρίτη επανάληψη του φαινομένου της αμοιβαίας εξαφάνισης των αντιμαχόμενων τάξεων αποκλείεται, γιατί αυτή τη φορά η υφιστάμενη την εκμετάλλευση τάξη είναι η εργατική· σ' αντίθεση δε με τους δούλους της αρχαιότητας και τους δουλοπάροικους του Μεσαίωνα, που δεν ήταν επαναστατικές τάξεις, η εργατική τάξη είναι επαναστατική και ως εκ τούτου παίρνοντας την εξουσία θα αναμορφώσει ριζικά την κοινωνία, οδηγώντας την ανθρωπότητα σ' έναν κόσμο χωρίς τάξεις, έναν κόσμο ειρήνης, αφθονίας και ισότητας.

β) Οι τάξεις που πήραν την εξουσία στο παρελθόν, εξαφανίζοντας τις προηγούμενες αντιμαχόμενες τάξεις —οι φεουδάρχες δηλαδή και οι καπιταλιστές— ήταν ήδη κάτοχοι

των μέσων παραγωγής και είχαν τον έλεγχο της οικονομίας πριν ακόμη πάρουν την εξουσία. Σήμερα δεν υφίσταται κοινωνική τάξη που να κατέχει στην καπιταλιστική κοινωνία θέση αντίστοιχη μ' εκείνη που κατείχαν οι καπιταλιστές στη φεουδαρχική κοινωνία.

Ας δούμε πόσο αντέχουν οι αντιρρήσεις αυτές σε μια βαθύτερη ανάλυση.

Ο χαρακτήρας και ο ρόλος της εργατικής τάξης σήμερα

Οι κοινωνικές τάξεις δεν είναι αφηρημένες θεωρητικές έννοιες. Αποτελούνται από συγκεκριμένα άτομα και η ηθική ποιότητα, η μόρφωση και η προσωπική ιστορία καθενός από αυτά διαμορφώνουν τη συλλογική ποιότητα της τάξης. Στα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε τάξης, εκτός από τις ατομικές, συνεισφέρουν και οι συλλογικές καταβολές των μελών της, η ταξική, ή εθνική ιστορία, οι παραδόσεις, η κουλτούρα κ.ά. Κατά κανόνα καθένα από τα άτομα που αποτελούν μια τάξη αποβλέπει κατά κύριο λόγο στη βελτίωση της προσωπικής του θέσης και στην εξασφάλιση του μέλλοντος των απογόνων του και μόνο σε ακραίες και σχετικά σπάνιες καταστάσεις η ταξική συνείδηση υπερισχύει της ατομικής. Εξάλλου, καμιά κοινωνική τάξη δεν είναι ομοιογενής, ούτε ενιαία, ούτε αναλλοίωτη. Η ιαπωνική εργατική τάξη, για παράδειγμα, διαφέρει σε πάρα πολλά χαρακτηριστικά από τη βρετανική ή την ιταλική και η σημερινή εργατική τάξη στη Δυτική Ευρώπη ελάχιστα θυμίζει την εργατική τάξη που μελέτησαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς.

Σήμερα οι χειρώνακτες εργάτες, τα «μπλε κολλάρα» περιορίζονται δραματικά, ενώ αυξάνεται με πολύ γοργούς ρυθμούς ο αριθμός των λεγόμενων εργατών του πνεύματος, των «άσπρων κολλάρων». Οι ποσοτικές αλλαγές πολύ σύντομα θα οδηγήσουν σε άλμα: στην ποιοτική αλλαγή κατά την οποία η εργατική τάξη που ξέραμε θα εξαφανιστεί ή θα συρρικνωθεί σε αμελητέο κοινωνικό στρώμα και στη θέση της θα εμφανιστεί μια τελείως διαφορετική τάξη εργαζομένων.

Για να ξανάρθω όμως στα χαρακτηριστικά της εργατικής τάξης, θέλω να τονίσω ότι καμιά τάξη δεν είναι «εξ ορισμού» αντιδραστική ή επαναστατική. Ο ισχυρισμός ότι η εργατική τάξη είναι *τάξη επαναστατική* (και όσα ο ορισμός αυτός συνεπάγεται) περιέχει εσχατολογικά και μεσιανικά στοιχεία, αλλά πάντως δεν έχει επιστημονική υπόσταση. Την ίδια επιστημονική αξία έχουν ανάλογοι ισχυρισμοί, όπως, π.χ., ότι οι Εβραίοι είναι ο περιούσιος λαός ή ότι οι Άριοι είναι υπεράνθρωποι.

Η εργατική τάξη εξ ορισμού είναι μόνο *η τάξη που δεν κατέχει μέσα παραγωγής και πουλά την εργατική της δύναμη για να επιβιώσει*. Το αν δρα ως επαναστατική τάξη εξαρτάται από πολυάριθμες και σε πολλές περιπτώσεις απρόβλεπτες και αστάθμητες συγκυρίες. Η ιστορία έδειξε ότι στην πιο κρίσιμη στιγμή, το 1917-1918, η πολυπληθής και πολύ καλά οργανωμένη εργατική τάξη της Δυτικής Ευρώπης με τη στάση της έδειξε πως δεν είχε καθόλου την πρόθεση να ανατρέψει το ισχύον καθεστώς. Εδώ και πολλές δεκαετίες, εξάλλου, η εργατική τάξη της Ευρώπης, της Ιαπωνίας και της Βόρειας Αμερικής είναι στην πράξη τάξη συντηρητική, που μοναδικό μέλημά της είναι η διατήρηση των κεκτημένων, ενώ η κυριότερη επιθυμία των μελών της είναι να πάνθουν να είναι εργάτες.

Συμπερασματικά η εργατική τάξη, με ελάχιστα βραχύβιες εξαιρέσεις, συμπεριφέρθηκε

όπως όλες οι προηγηθείσες καταπιεζόμενες τάξεις (δούλοι και δουλοπάροικοι): δεν μπόρεσε να δημιουργήσει τις βάσεις για τη ριζική αναμόρφωση της κοινωνίας, εφόσον δεν μπόρεσε να αναπτύξει νέο τρόπο παραγωγής.

Οι καταπιεζόμενες τάξεις γενικά, παρά τις συχνές εξεγέρσεις των μελών τους, δεν είναι από τη φύση τους επαναστατικές τάξεις, με την έννοια ότι δεν έχουν τη δυνατότητα να προκαλέσουν την επαναστατική μεταβολή της κοινωνίας, κάτι που μόνο με την ανάπτυξη νέου τρόπου παραγωγής μπορεί να γίνει κατά τρόπο μόνιμο και μη αντιστρεπτό.

Δεν αποτελεί υπερβολή ο ισχυρισμός ότι σε όλη την ιστορία της ανθρωπότητας επαναστατικές και μη αναστρέψιμες κοινωνικές μεταβολές, οι οποίες προκλήθηκαν από την ανάπτυξη νέων αποδοτικότερων τρόπων παραγωγής, έγιναν πάντοτε από άλλα στρώματα ή τάξεις και ποτέ από τις καταπιεζόμενες τάξεις.

Οι μοναδικές περιπτώσεις στην παγκόσμια ιστορία κατά τις οποίες η εργατική τάξη πήρε την εξουσία είναι η Παρισινή Κομμούνα το 1871 και η Οκτωβριανή Επανάσταση το 1917 (γιατί βεβαίως στην Κίνα το 1949 την εξουσία την πήρε η αγροτική τάξη και στην Κούβα το 1959 η νεολαία).

Στην πρώτη περίπτωση, η σύντομη και αιματηρή ανατροπή της εργατικής εξουσίας δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για την αποτελεσματικότητά της ή για την εξέλιξη που θα είχε. Μόνον οι προθέσεις της εκφράστηκαν.

Στη δεύτερη περίπτωση, οι ολιγάριθμοι, σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, εργάτες της Ρωσίας, όσοι δεν έπεσαν στις μάχες του εμφύλιου πολέμου και όσοι δε μεταβλήθηκαν σε στελέχη του κομματικού μηχανισμού, έχασαν σε πολύ λίγα χρόνια την εξουσία, την οποία σφετερίστηκε η κομματική γραφειοκρατία εγκαθιδρύοντας ένα ιδιόμορφο κοινωνικό καθεστώς, στο οποίο σταδιακά οι εργάτες έχασαν δικαιώματα αποκτημένα με αιματηρούς αγώνες (δικαίωμα να απεργούν, να συγκροτούν σωματεία ανεξάρτητα από το κράτος, ακόμα και να μετακινούνται ελεύθερα μέσα στη χώρα τους), αποξενώθηκαν από κάθε έλεγχο της παραγωγής και του προϊόντος της εργασίας τους και απωθήθηκαν στο περιθώριο της πολιτικής.

Το πραγματικό αυτό ιστορικό γεγονός δεν είχε ως τώρα διερευνηθεί σε βάθος κι αυτό συνέτεινε στη δημιουργία μιας λανθασμένης εικόνας για την πραγματική φύση της σοβιετικής κοινωνίας.

Τι ήταν ο υπαρκτός σοσιαλισμός;

Ο χαρακτήρας, η δομή και συνεπώς και η ονομασία του κοινωνικού καθεστώτος που διαμορφώθηκε στην ΕΣΣΔ και στις λοιπές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης εξακολουθούν να είναι αντικείμενο προβληματισμού και αντεγκλήσεων, σε σημείο που η ονομασία *υπαρκτός σοσιαλισμός*, με όλη την ειρωνεία που υποκρύπτει, να αποτελεί για την ώρα τη μόνη κοινώς αποδεκτή, παλαιότερα ο Τρότσκι είχε χρησιμοποιήσει τον όρο *εκφυλισμένο εργατικό κράτος*, τον οποίο οι σημερινοί οπαδοί του απορρίπτουν³. Ο Καστοριάδης αναφέρεται σε *γραφειοκρατική κοινωνία*⁴. Άλλοι το ορίζουν ως *κρατικό καπιταλισμό* και μερικοί φτάνουν να τον θεωρούν αναβίωση δεσποτειών του ασιατικού τρόπου παραγωγής. Φυσικά οι

οπαδοί της θεωρίας της ανατροπής εξακολουθούν να το θεωρούν σοσιαλιστικό καθεστώς⁵. Το πρόβλημα είναι εξαιρετικά περίπλοκο και κάθε απλουστευτική ερμηνεία το περιπλέκει περισσότερο.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του σοσιαλισμού δεν είναι ούτε η εθνικοποίηση των μέσων παραγωγής ούτε ο κεντρικός σχεδιασμός⁶ ούτε φυσικά ο έλεγχος της πολιτικής εξουσίας από το Κομμουνιστικό Κόμμα, αλλά ο μεταβατικός του χαρακτήρας που αποκλείει κάθε παγίωση και στασιμότητα, η προϋούσα αποδυνάμωση του κράτους και το πιο σπουδαίο, η τοποθέτηση του ανθρώπου και των αναγκών του στο κέντρο της κρατικής και κοινωνικής προσοχής.

Με βάση τα παραπάνω, το καθεστώς του υπαρκτού σοσιαλισμού δεν ήταν σοσιαλιστικό. Οι ειδικοί ερευνητές θα βρουν τι ήταν, με βάση την επιστημονική έρευνα και όχι οι οποιεσδήποτε αποφάσεις κεντρικών επιτροπών.

Στην πραγματικότητα η ΕΣΣΔ (και οι μετέπειτα χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού) δεν απείλησαν ποτέ την οικονομική βάση του καπιταλισμού, πράγμα που θα συνέβαινε αν είχαν βάλει τα θεμέλια ενός άλλου τρόπου παραγωγής. Αντίθετα, θέλοντας και μη εντάχθηκαν στο διεθνές οικονομικό παιχνίδι παίζοντάς το με τους όρους του καπιταλισμού.

Αποτέλεσαν πράγματι το αντίπαλο δέος, αλλά μόνον από πολιτικής, στρατιωτικής και ιδεολογικής πλευράς. Στις κοινωνίες που διαμορφώθηκαν στις χώρες αυτές τόσο τα παραγωγικά μέσα όσο και οι παραγωγικές δυνάμεις ήταν ακριβώς τα ίδια όπως στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Διαφορετικές ήταν μόνο οι παραγωγικές σχέσεις· αυτό το στοιχείο όμως από μόνο του δεν αρκεί για να μιλήσουμε για διαφορετικό τρόπο παραγωγής^{7,8}. «Σοσιαλιστικός» τρόπος παραγωγής (ορισμός που πολύ λίγοι συγγραφείς χρησιμοποιούν) ουδέποτε υπήρξε. Ήταν, όπως γράφει ο Λένιν, καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χωρίς καπιταλιστές⁹. Στη θέση των καταργημένων καπιταλιστών διαμορφώθηκε ένα διευθυντικό στρώμα που, χωρίς να έχει την κατοχή των μέσων παραγωγής, είχε τη νομή τους και καρπωνόταν σημαντικό ποσοστό της υπεραξίας¹⁰. Στο θεωρητικό πεδίο πολλοί πίστεψαν ότι έτσι εφάρμοζαν στην πράξη τη γνωστή θέση του Μαρξ, πως μόνο ο καπιταλισμός σε άλλα χέρια μπορεί να καταργήσει τον καπιταλισμό¹¹. Η εξέλιξη των πραγμάτων απέδειξε πως άλλα χέρια πρέπει να εννοούσε ο Μαρξ, γιατί το στρώμα αυτό, που πολλοί ονομάσαν γραφειοκρατικό, όταν απέκτησε δύναμη, προκάλεσε την κατάρρευση των κοινωνιών αυτών και ήδη μετασηματίζεται σε νέα καπιταλιστική τάξη.

Για τη σημασία της κατοχής των μέσων παραγωγής

Όσον αφορά τη δεύτερη αντίρρηση, πρέπει καταρχήν να επισημανθεί πως η κατοχή των μέσων παραγωγής δε σημαίνει πάντα ότι η τάξη που τα κατέχει είναι και η άρχουσα της κοινωνίας. Η ιστορία μάς δίνει πολλά παραδείγματα που επιβεβαιώνουν αυτή τη θέση.

Στην Αίγυπτο, τη Μεσοποταμία, την Ινδική και την Κίνα (αλλά και στη μινωική Κρήτη και τη μυκηναϊκή Ελλάδα, καθώς και μεταγενέστερα, στη μαύρη Αφρική και την προκολομβιανή Αμερική) αναπτύχθηκαν από τη βαθιά αρχαιότητα διάφορες μορφές ταξικών κοινωνιών που κατατάσσονται στην κατηγορία του ασιατικού τρόπου παραγωγής.

Ο ασιατικός λοιπόν τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από την απουσία ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Η γη, τα ποίμνια, τα εργαλεία, παραμένουν συλλογική ιδιοκτησία της κοινότητας.

Χαρακτηρίζεται επίσης από την έλλειψη εμπορευματικής παραγωγής, από την ενότητα γεωργικής και βιοτεχνικής παραγωγής και από την ύπαρξη πολυάριθμων χωριών που είναι οικονομικά αυτόνομα και στα οποία συγκεντρώνεται η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού. Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής είναι σαφώς ταξικός σχηματισμός, αλλά ο ταξικός του χαρακτήρας δεν είναι έκδηλος, γιατί αφενός μεν επιβιώνουν προ-ταξικά γνωρίσματα (η αρχαία κοινότητα, η απουσία ατομικής ιδιοκτησίας στα παραγωγικά μέσα), αφετέρου δε η άρχουσα τάξη είναι ενσωματωμένη στον κρατικό μηχανισμό.

Στην περίπτωση λοιπόν του ασιατικού τρόπου παραγωγής, όχι η κατοχή του βασικού παραγωγικού μέσου, της γης, αλλά η κατοχή της γνώσης και της τεχνολογίας καθόρισε ποια τάξη θα ήταν η κυρίαρχη και ποια η υποταγμένη.

Στον κλασικό δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής, όπως αναπτύχθηκε στα χρόνια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τα βασικά παραγωγικά μέσα ήταν η γη και οι δούλοι· μάλιστα οι δεύτεροι είχαν μεγαλύτερη οικονομική σημασία από την πρώτη. Εντούτοις, στη μεταμόρφωση της δουλοκτητικής κοινωνίας σε φεουδαρχική κεφαλαιώδη ρόλο έπαιξε η συνειδητή παραίτηση των εξουσιαστών από τη χρήση αυτού του παραγωγικού μέσου.

Οι πρώτοι καπιταλιστές του Μεσαίωνα δεν κατείχαν επίσης το βασικό παραγωγικό μέσο της εποχής τους, τη γη, διέθεταν όμως κεφάλαια, με τη βοήθεια των οποίων στην αρχή αποσπούσαν από τους φεουδάρχες προνόμια και πολύ συχνά τίτλους ευγενείας. Πολύ αργότερα η τεχνική πρόοδος τους επέτρεψε να χρησιμοποιήσουν τα κεφάλαιά τους για να αποκτήσουν μηχανές και εργαλεία και γενικά τα παραγωγικά μέσα με τα οποία ολοκλήρωσαν την κυριαρχία τους στο οικονομικό πεδίο.

Στις μέρες μας η ανεξέλεγκτη κινητικότητα των κεφαλαίων, η υποταγή του παραγωγικού (βιομηχανικού-μεταποιητικού) κεφαλαίου στο χρηματιστικό και η απόλυτη κυριαρχία του τελευταίου έχουν προκαλέσει τέτοια διάχυση της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, που ουσιαστικά δεν είναι δυνατό να βρεθούν τα ίχνη της.

Τα παραγωγικά μέσα σήμερα εξακολουθούν να είναι η γη, τα μηχανήματα και εργαλεία και τα κεφάλαια, αλλά δίπλα σ' αυτά εμφανίστηκε ένα νέο μέσο παραγωγής, η σημασία του οποίου τείνει να γίνει κεφαλαιώδης: η γνώση και η πληροφορία.

Κάτοχοι αυτού του παραγωγικού μέσου δεν είναι οι καπιταλιστές αλλά οι τεχνοκράτες—κοινωνικό στρώμα στην υπηρεσία των καπιταλιστών, που ακόμα δεν έχει συνειδητοποιήσει ούτε τη δύναμη ούτε την ιδιαιτερότητα του ρόλου του στην παραγωγή. Είναι εντούτοις το μόνο κοινωνικό στρώμα που μπορεί να αναπτύξει και να παγιώσει τον υπό διαμόρφωση νέο τρόπο παραγωγής. Οι σημερινοί τεχνοκράτες είναι υπηρέτες των καπιταλιστών κατά τρόπο ανάλογο που οι καπιταλιστές του 15ου και 16ου αιώνα ήταν υπηρέτες της φεουδαρχίας. Αυτό όμως δεν τους εμπόδισε να γίνουν οι νεκροθάφτες της.

Η νέα κοινωνία που θα δημιουργηθεί με την πλήρη ανάπτυξη του νέου τρόπου παραγωγής θα είναι επίσης ταξική, με κύριες ανταγωνιστικές τάξεις τους τεχνοκράτες και τους εργαζόμενους νέου τύπου.

Η προοπτική αυτή ούτε αντιμαρξιστική¹² αλλά ούτε απαισιόδοξη είναι. Σε κάθε τέτοια

αλλαγή μεγάλωναν οι βαθμοί ελευθερίας των υφιστάμενων εκμετάλλευση τάξεων και στρωμάτων. Οι δούλοι δεν όριζαν ούτε τα παιδιά τους ούτε τη ζωή τους την ίδια. Ούτε φυσικά είχαν νόμιμα περιουσία. Οι δουλοπάροικοι μπορούσαν να έχουν οικογένεια και περιουσία, δεν μπορούσαν όμως να φύγουν από τη γη τους και είχαν πλήθος απλήρωτων υποχρεώσεων απέναντι στο φεουδάρχη (αγγαρείες, δασίματα κ.λπ.) και όλα αυτά τα κατοχύρωναν σε βάρος τους θεσμοί και νόμοι. Οι προλετάριοι είναι αληθινοί σκλάβοι κατά τη διάρκεια του ωραρίου και μέσα στο χώρο εργασίας. Μπορούν όμως να μετακινούνται ελεύθερα και (θεωρητικά βέβαια) μπορούν και να πλουτίσουν. Δεν υπάρχει νόμος που να το απαγορεύει.

Οι εργαζόμενοι της τέταρτης φάσης¹³ θα είναι πολύ πιο ελεύθεροι και μορφωμένοι από τους σημερινούς προλετάριους. Δε θα είναι αποξενωμένοι από το προϊόν της δουλειάς τους και θα έχουν όλα τα εφόδια για να γίνουν οι πατεράδες των παιδιών που θα πλάσουν την επόμενη, την *αταξική* κοινωνία, η οποία δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί χωρίς να έχει προηγουμένως δημιουργηθεί τεράστιος κοινωνικός πλούτος προς διανομή και χωρίς να έχουν τεθεί στη διάθεση του ανθρώπου απεριόριστες (και οικολογικά καθαρές) ποσότητες ενέργειας —προϋποθέσεις θεωρητικά απόλυτα εφικτές, αλλά για τη δεδομένη τεχνολογική διάθρωση της ανθρωπότητας, πέρα από τις σημερινές της δυνατότητες.

Ποιος ο ρόλος της Αριστεράς;

Η ανεπαρκής διερεύνηση του φαινομένου της αμοιβαίας εξαφάνισης των αντιμαχόμενων τάξεων και της σύνδεσής του με την ανάπτυξη νέων τρόπων παραγωγής αποτελεί, κατά την άποψή μου, σοβαρή αδυναμία της μαρξιστικής σκέψης στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και οδήγησε σε εσφαλμένη αξιολόγηση πολλών ιστορικών και κοινωνικών φαινομένων.

Ο Μαρξ μελέτησε την καπιταλιστική κοινωνία στην Αγγλία, δηλαδή στη χώρα που βρισκόταν στην πρωτοπορία της ανάπτυξης του νέου τρόπου παραγωγής τότε, όταν σ' όλο το βιομηχανικό κόσμο λειτουργούσαν κάπου 10.000 ατμομηχανές (οι μισές στην Αγγλία) και είχαν στρωθεί περίπου εκατό χιλιόμετρα σιδηροδρομικών γραμμών.

Σήμερα ο νέος τρόπος παραγωγής πρέπει ίσως να μελετηθεί στην Ιαπωνία, όπου υπάρχουν περισσότερο από κάθε άλλη χώρα οι προϋποθέσεις για την ορμητική ανάπτυξή του.

Το εργατικό κίνημα, γέννημα της βιομηχανικής εποχής και έκφραση της αντίστασης των προλετάριων στην εκμετάλλευση, εμφανίστηκε ογδόντα περίπου χρόνια μετά τη βιομηχανική επανάσταση. Δοθείσης της επιτάχυνσης που παρουσιάζουν τα ιστορικά γεγονότα, το νέο κίνημα κοινωνικής αντίστασης θα χρειαστεί μια ή δύο δεκαετίες για να διαμορφωθεί. Μια νέα Αριστερά πρέπει να τεθεί επικεφαλής του.

Το πρώτο καθήκον αυτής της Αριστεράς είναι η μελέτη και ανάλυση των σημερινών κοινωνικών προβλημάτων, χωρίς προκατασκευασμένες απόψεις, επανεξετάζοντας τα πάντα από την αρχή, με γνώμονα τη ρήση του Επίχαρμου «*νάφε και μένασο απιστείν*», καθώς και το αγαπημένο στον Μαρξ ρητό «*να αμφιβάλλετε για όλα*» και με βάση την παραδοχή ότι δεν υπάρχει καμιά απόλυτη αλήθεια.

Από την ανάλυση αυτή θα αποδειχτεί ποια είναι τα αληθινά υποκείμενα της επαναστα-

τικής αλλαγής της κοινωνίας. Ο υπογράφων επιμένει ότι η σημερινή εργατική τάξη δεν είναι πλέον το υποκείμενο της αλλαγής και ότι η αναποτελεσματικότητα της Αριστεράς οφείλεται στην εμμονή της να παραβλέπει το γεγονός αυτό.

Το δεύτερο καθήκον της Αριστεράς είναι να αναπτύξει μια νέα επαναστατική θεωρία με προοπτική τη μελλοντική αταξική κοινωνία. Η θεωρία αυτή θα στηρίζεται στη σκέψη και τη μεθοδολογία του Μαρξ, θα είναι εμπλουτισμένη με συμπεράσματα και προτάσεις όλων των επιγόνων του, αλλά δε θα είναι ούτε αναθεώρηση ούτε αναπαλαίωση ούτε αναμάσημα του μαρξισμού. Επαναστατική αλλαγή χωρίς πραγματικά επαναστατική θεωρία δεν είναι δυνατή.

Το τρίτο τέλος καθήκον της Αριστεράς είναι να υπερασπιστεί τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα των καπιταλιστικών χωρών, να αγωνιστεί μαζί τους για τη διατήρηση και διεύρυνση των κοινωνικών κατακτήσεών τους και να προστατεύσει τους λαούς του Τρίτου Κόσμου, το περιβάλλον και την ειρήνη από την επίθεση που υφίστανται σήμερα, όχι δίνοντας αμυντικές μάχες οπισθοφυλακών αλλά με επιθετικό πνεύμα, επιλέγοντας νέους ρεαλιστικούς και ταυτόχρονα αποδεκτούς από τη συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων στόχους (φορολόγηση των διεθνώς διακινούμενων κεφαλαίων, διαγραφή των χρεών των χωρών του Τρίτου Κόσμου, περιορισμός των ωρών εργασίας χωρίς περιορισμό των αμοιβών, ελεύθερη διακίνηση των εργαζομένων χωρίς περιορισμούς και άλλοι πολλοί).

Όλα αυτά πέρα και πάνω από τα στενά εθνικά πλαίσια, που στις σημερινές συνθήκες είναι ασφραγισμένα ανεπαρκή. Η αυριανή Αριστερά είτε θα είναι υπερεθνική και διεθνιστική είτε απλούστατα δε θα υπάρξει. Οποσδήποτε δε στα σημερινά καθήκοντα της Αριστεράς δεν πρέπει να είναι η με οποιονδήποτε τρόπο συμμετοχή της σε διαδικασίες και όργανα διαχείρισης της εξουσίας.

Παραπομπές

1. Κ. Μαρξ-Φρ. Εγγελς, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αναγνωστίδης, 1946, σελ. 7.
2. Jeremy Rifkin, *Το τέλος της εργασίας*, Λιβάνης, 1996.
3. Λέων Τρότσκι, *Η προδομένη επανάσταση*, Τομ. Β', σελ. 191, Νέοι Στόχοι, 1972.
4. Κορν. Καστοριάδης, *Η Γραφειοκρατική Κοινωνία*, Βέργος, 1973.
5. ΚΕ του ΚΚΕ, *Προβληματισμοί για τα αίτια των μεταβολών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης*, ένθετο στο *Ριζοσπάστη*.
6. Αλβέρτος Αϊνστάιν, «Για το σοσιαλισμό», *Ουτοπία*, τεύχος 11.
7. Μιχάλης Ράπτης, «Η έννοια του "σοσιαλισμού"», *Ουτοπία*, τεύχος 13.
8. Ευτύχης Μπιτσάκης, *Ένα φάντασμα πλανιέται*, Στάχυ, σσ. 195-196.
9. Στο ίδιο, σελ. 187.
10. Γ. Ρούσης, *Ασιατικός τρόπος παραγωγής*, Σύγχρονη Εποχή.
11. Κ. Μαρξ, *Διαλεκτά Έργα*, τόμ. Α', σελ. 121 (χωρίς ημερομηνία και τόπο έκδοσης).
12. Με την έννοια ότι αναφέρεται στην αμοιβαία εξαφάνιση των αντιμαχόμενων τάξεων.
13. Ο Μιχάλης Ράπτης («Η έννοια του "σοσιαλισμού"», *Ουτοπία*, τεύχος 13) τους ονομάζει συλλογικούς εργαζόμενους.